

مقدمه

از جذاب‌ترین راه‌های شناخت یک کلیت تاریخی متشکل از عناصر متعدد مانند حوادث، زمان، مکان، اشخاص و غیره، مطالعه و درک آن از طریق شناخت افراد و اشخاص دخیل و سازنده آن می‌باشد. علاوه بر جذابیت، هنگام مطالعه و شناخت رجال تاریخی به جزئیاتی از زمان و دوره تاریخی حیات آن شخص پی می‌بریم که نگاه و دید ما را عمیق‌تر و کامل‌تر می‌کند، به عنوان مثال نحوه پوشش، نوع غذاها، معماری، تفریحات، ارزشها و تفاخرهای اجتماعی در آن زمان، نوع روابط انسانها بایکدیگر، نگرش‌های فکری رایج حتی مضرات اجتماعی یا احياناً انحطاط‌های فکری در بین جامعه مورد مطالعه از طریق شناخت و آگاهی از زندگی افراد آن جامعه، به خوبی آشکار می‌شود. شناختی که به هنگام دنبال کردن صرف حوادث تاریخی سیاسی به دست نمی‌آید. یکی از بهترین راه‌های معرفی تاریخ یک کشور نیز تعریف و روایات آن از طریق جذابیت‌های قهرمانان و یا اشخاص سازنده آن می‌باشد چنانچه در اکثر کشورها امروزه با بازگو کردن زندگی نامه‌های اشخاص در قالب داستانها و فیلم‌های تاریخی، فرهنگ و تمدن خود را به رخ می‌کشند. گویی داستان زندگی رجل تاریخی بهترین راه برای شناساندن آنچه بوده اند و می‌اندیشیده اند است. در این حالت وقایع تاریخی به عنوان بستری است تا از طریق آن به زندگی و حوادث خصوصی اشخاص در بطن آن وقایع پی برد.

اصل در این مطالعه داستان و ماجرای زندگی رجل تاریخی است و در فرع برای ایجاد بستری مناسب در جهت درک آن ماجرا، حوادث تاریخی به صورت خلاصه و کلی قید می‌شود. این رو نگارنده در این اثر، زندگی نامه رجال تاریخی را جدا از حوادث تاریخی ندانسته و آن را در قالب وبستر حوادث قید کرده است، با این شرح که حوادث فرع بر داستان زندگی اشخاص آمده است. وابستگی‌های قومی قبیلہ ای، مناصب و مشاغل، عملکردها و حضور در مکانها یا حوادث تاریخی، ذکر تاریخ تولد و فوت افراد، در صورت ذکر آنها در منابع از جمله مواردی است که در معرفی رجل در این اثر به آن پرداخته شده است.

بی شک یکی از جذاب‌ترین و مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران دوران سلسله صفویه می‌باشد شاه اسماعیل چهارده ساله در سال 907 ق. 1501 م در تبریز به عنوان اولین پادشاه صفوی تاج بر سر گذاشت تا ایران را بعد از سالها تحت حکومتی قدرتمند و مذهب شیعی یکپارچه نماید. سالها بعد ایران دستخوش شادیهها و غمها و حوادث گوناگون از ناحیه این سلسله بود تا آنکه در سال 1135 ق 1722 م. آخرین پادشاه این سلسله شاه سلطان حسین به دست افغانها کشته

شد. در تشکیل و اداره این سلسله قبایل متعدد با افراد و رجل زیادی که برای حفظ قدرت و موقعیت خود دائم در تلاش بودند، حضور داشتند. کند و کاو درباره این رجل و آشنایی با زندگی آنها از بهترین راهها برای شناخت سلسله صفویه و نادیده نگرفتن نقش آنها در آن می‌باشد که نگارنده در این اثر به آن می‌پردازد.

از محاسن عمده پرداختن به رجال تاریخی علاوه بر آنچه تا به حال ذکر شد آشنایی کاملتر ما با تاریخ خود از طریق دستیابی به مجموعه‌هایی این چنینی از رجال تاریخی کشورمان برای پژوهشهای بهتر و آسان‌تر می‌باشد.

در سده‌های اولیه تاریخ اسلام توجه به رجال نویسی متعدد دیده می‌شود. از مهمترین کتابهایی که پژوهشگران و تاریخنگاران در دوره جدید در تاریخ رجل نوشته‌اند می‌توان از رجال عهد ناصری از دوستعلی خان معیر الممالک، رجال آذربایجان در عصر مشروطیت از مهدی مجتهدی، شرح حال رجال ایران از مهدی بامداد، رجال وزارت امور خارجه در عصر ناصری و مظفری تالیف میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی و میرزا هاشم خان و کتابهای متعدد در رجال پهلوی نام برد.

کتاب احسن التواریخ از حسن بیگ روملو که از منابع اصلی و مهم عصر صفوی به شمار است در این اثر برای شناخت رجال صفوی انتخاب شده است. بخشی از تعلیقات نوشته شده توسط آقای دکتر محمد رضا نصیری بر کتاب فتوحات شاهی تالیف امیر صدرالدین ابراهیم امینی‌هروی که به شرح حال اشخاص پرداخته است، از حیث سبک و سیاق مورد تأسی نگارنده این اثر قرار گرفته است.

وابستگی‌های قومی قبیله‌ای، مناسب و مشاغل عملکردها و حضور در مکانها یا حوادث تاریخی ذکر تاریخ تولد و فوت افراد در صورت ذکر آنها در منابع مورد استفاده از جمله مواردی است که در معرفی رجل در این اثر به آن پرداخته شده است.

دکتر عبدالحسین نوایی در مقدمه‌ای که بر کتاب احسن التواریخ نوشته است می‌گوید: نویسنده کتاب احسن التواریخ مدتی نزدیک به چهل سال از سال 948 ق. تا سال 985 ق. شاهد وقایع دربار صفوی بوده و آنچه نوشته مطالبی است که یا به چشم خویش دیده یا بی واسطه و مستقیماً از بزرگان دربار شاه طهماسب و پسرانش شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده شنیده است. حسن بیگ روملو نبیره امیر سلطان روملو، از سرداران مشهور قزلباش، است که در سال 937 ق. در قم متولد شد و بعدها به منصب قورچی‌گری منصوب شد.

کتاب احسن التواریخ که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است، جلد دوازدهم و آخرین جلد از اثر و تألیف عظیم حسن بیگ روملو درباره تاریخ ایران و عثمانی و هند و ماوراء النهر می‌باشد که مشتمل است بر وقایع تاریخی که در فاصله سالهای 900ق. تا 985 ق. روی داده است. کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو در سه جلد به تصحیح آقای عبدالحسین نوایی توسط انتشارات اساطیر به چاپ رسیده است. این کتاب مورد استفاده نویسندگان معاصر نویسندگان پس از روملو مانند نویسنده کتاب عالم آرای عباسی، اسکندر بیگ منشی، و نیز کتاب خلاصه التواریخ از احمد بن شرف الدین الحسین حسینی القمی و کتاب خلد برین از محمد یوسف واله اصفهانی قرار گرفته است. انشای نسبتاً روان و ذکر مطالب به صورت بسیار روشن و صریح و شفاف از امتیازات کتاب حسن بیگ است. در وقت تشریح و ذکر مسایل تاریخی، نثر او ساده و صادق است.

از سال 948ق. زمان حرکت شاه طهماسب به دزفول تا سال 980ق. در همه سفرهای شاه، حسن بیگ روملو همراه او بوده و اکثر وقایع را به چشم دیده است. حسن روملو نه تنها شاهد جنگ‌ها و وقایع بوده بلکه خود در جنگهای مکرر دوران شاه طهماسب با شورشیان داخلی، از جمله گرجی‌ها و کردها شرکت داشته است.

رجال در کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو صرفاً سیاسی نیستند بلکه او شمار زیادی از رجال غیر سیاسی چون حکیمان و عالمان و خطاطان و غیره را نام برده و از آنها سخن گفته است. با رجوع به بخش نمایه اشخاص در انتهای جلد سوم کتاب احسن التواریخ تصحیح عبدالحسین نوایی و مشاهده دویست و شش صفحه اسامی اشخاص به راحتی می‌توان دریافت وقت بسیار مدید و دقت فراوانی در استخراج زندگانی این حجم از رجال لازم است و با توجه به مقایسه، تفحص و جستجوی این رجال در هشت منبع اصلی عصر صفوی که به عنوان منابع جانبی در این تحقیق مورد استفاده قرار داشته‌اند، سختی و دشواری این کار در کنار همه لطافتها و جاذبه‌هایش نمایان می‌شود، که خود نشانی از ارزشمندی نتیجه حاصل از این مرارتها می‌باشد.

هم نام بودن شماری از اسامی، به ویژه در دوران صفوی و القاب مشابه فراوان و یا داشتن چند لقب متفاوت برای یک رجل از مشکلات شناسایی رجل در این کتاب است. به عنوان مثال نام احمد سلطان در جاهای مختلف کتاب احسن التواریخ آمده که بعضاً با مقایسه تاریخ رویدادهایی که در آن حضور داشته و جستجو در سایر منابع، نگارنده تشخیص داده است که منظور احمد سلطان افشار یا احمد سلطان شاملو یا احمد سلطان بیه پسی است. این کار

مجال‌های کافی و فرصتی بسیار را می‌طلبد. هنگام رجوع به سایر منابع هم عصر برای تکمیل شرح حال رجال نیز این مشکل وجود داشته است.

دور بودن محل زندگی نگارنده از کتابخانه‌ها و مکان‌هایی که منابع مورد نیاز تحقیق در آنها موجود باشد، از دیگر مشکلات کار تحقیق بوده است. چنانچه گاه چند هفته در انتظار تهیه یک منبع بوده و گاه ساعتهای طولانی در طی یک ماه را صرف رفت و آمد برای تهیه این منابع از شهرهای دور و نزدیک محل زندگی خود می‌کرده است. این با توجه به آنکه تعدادی از منابع در بازار کتاب برای خرید موجود نبودند کار مولف را در تهیه کتاب از بازار به بن بست می‌کشید.

چون هدف، نگارش و جمع‌آوری رجال صفوی کتاب احسن التواریخ بر اساس حروف الفبایی، از حرف «الف» تا حرف «چ» بوده است به زندگی نامه شاهان صفوی و اجداد آنها به دلیل گسترده شدن کار که در غالب این تحقیق نمی‌گنجید پرداخته نشده است. اما شاهزاده‌ها و همچنین علاوه بر آن کلیه رجال که به نحوی با صفویان در ارتباط و یا برخورد کرده‌اند و اسامی آنها در کتاب احسن التواریخ ذکر شده است، مد نظر بوده‌اند. به عنوان مثال رجال و شاهزادگان دولت همسایه عثمانی و یا ازبکان که به نحوی با سلسله صفوی و رجال آن برخورد یا تماس داشته‌اند، از این دسته به شمار می‌روند.

همچنین منظور از رجل تنها مردان و ذکور نیستند و در این تحقیق شماری از زنان به عنوان رجل سیاسی یا غیره معرفی شده‌اند.

در زمینه انتخاب منابع صفوی، با توجه به راهنمایی‌های استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمدرضا نصیری سعی محقق بر آن بوده تا از اکثر منابع اصلی یا هم عصر کتاب احسن التواریخ استفاده نماید. گاهی برخی از منابع که در دوره‌های بعدی نگاشته شده، داستان زندگی رجل انتخاب شده از کتاب احسن التواریخ را سالها بعد از دوران مؤلف آن، دنبال می‌کند و رجلی که در کتاب احسن التواریخ به عنوان امیر یا رجلی جوان و کم‌اهمیت نام برده شده، سالها بعد در آن منابع به عنوان رجالی معروف و مهم و مؤثر آمده‌اند، یا آنکه سرانجام سرگذشت یک رجل مهم را که تا سالها بعد از اتمام کتاب احسن التواریخ طول می‌کشد، می‌توان در سایر منابع دوره‌های بعدی یافت. به عنوان مثال می‌توان از خان احمد والی گیلان نام برد که سرانجام کار او تا زمان شاه عباس به طول می‌انجامد در حالی که در کتاب حسن بیگ روملو بعد از به تخت نشستن سلطان محمد خدابنده به پایان می‌رسد.

علاوه بر منبع اصلی این تحقیق یعنی کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو، نگارنده از هشت منبع دیگر به شرح زیر استفاده کرده است:

خلاصه التواریخ از قاضی احمد بن شرف الدین الحسین حسینی القمی، تاریخ عالم آرای عباسی از اسکندر بیگ ترکمان، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر از غیاث الدین خواندمیرهمام الدین الحسینی، خلد برین (ایران در روزگار صفویان) از محمد یوسف واله اصفهانی، جواهرالأخبار تألیف بوداق منشی قزوینی، تکلمه الأخبار از عبدی بیگ شیرازی، فتوحات شاهی تألیف امیر صدرالدین ابراهیم امینی و رجال حبیب السیر از عبدالحسین نوایی.

در مورد سفر نامه ها، این نکته حائز اهمیت است که به رغم مهم بودن این قبیل کتب در عرصه منابع تاریخی، نویسندگان این دسته از منابع کمتر به نام رجال دوره صفویه پرداخته و اسامی امکان بیشتر از اسامی رجل مورد توجه سفرنامه نویسان به ویژه خارجیان قرار گرفته است. این ویژگی سفرنامه ها منجر گردید تا در تحقیق حاضر از آنها استفاده نشود.

شیوه تحقیق و نگارش این اثر به این صورت بود که ابتدا چندین بار کتاب احسن التواریخ مورد مطالعه قرار گرفته پس از آن مطالب مربوط به اشخاص و رجالی که اسامی آنها با حروف الفبایی «الف» تا «چ» شروع می‌شوند، با ذکر صفحه و شماره جلد عیناً و بدون هیچ تغییری استخراج گردید، در مرحله بعد رجال انتخاب شده در احسن التواریخ مورد جستجو و تفحص در هشت منبع جانبی ذکر شده قرار گرفتند. مطالب جمع آوری شده مربوط به اشخاص و رجال مورد نظر با ذکر صفحه و شماره جلد هر یک از منابع به طور جداگانه استخراج گردیدند. سپس این مطالب استخراج شده از منابع گوناگون با یکدیگر مقایسه، ادغام و تدوین شدند. در پایان هر مطلب در متن اصلی، ذکر صفحه و شماره جلد منبع آن قید شده است.

اسامی بر اساس حروف الفبایی به ترتیب از حرف «الف» تا «چ» ذکر شده اند. در این اثر بدون توجه به اهمیت شخص و یا اقداماتش، صرف آمدن نام او در کتاب احسن التواریخ مورد توجه و انتخاب قرار گرفته است. از این رو گاه شخصی که در احسن التواریخ فقط با یک عنوان کوتاه مانند نقاش، خطاط، عالم یا امیر معرفی شده انتخاب شده است. گاه این عنوان کوتاه با جستجو در سایر منابع تبدیل به زندگی نامه کامل و مفصلی از آن شخص می‌شد. اما اگر همان عنوان کوتاه باقی ماند و مطالب تکمیلی در سایر منابع یافت نشد، باز هم به همان مطلب و اشاره کوتاه اکتفا شده در بین رجال انتخابی قرار گرفته است. با این امید تا سایر محققان در این اثر، به همه رجال صفوی کتاب احسن التواریخ، که نام آنها با یکی از حروف الفبایی «الف»

تا «چ» شروع می‌شود، دسترسی داشته باشند. شاید در منابع دیگر که در این تحقیق از آن استفاده نشده، شرح حال مفصلی از آن بیابند.

مطالب تکراری و مشابه در مورد زندگی افراد، در سایر منابع جانبی مورد استفاده این اثر، در متن اصلی نیامده اند و ذکر شماره صفحه و شماره جلد آنها در بخش یادداشت ها همراه با کتابنامه برای مراجعه آمده است. به عنوان مثال اگر درباره شخصی در هفت منبع از هشت منبع جانبی مطالبی مشابه و تکراری آمده است، صرفاً اصل مطلب از یکی از منابع که کامل تر بوده در متن آمده و مطالب سایر منابع در یادداشت ها ارجاع داده شده است. اما همواره مطالب قید شده در کتاب احسن التواریخ درباره هر شخص، در متن آورده شده است.

شیوه ارجاع در این رساله این است که پس از استخراج و انتخاب نام شخص و رجال کتاب احسن التواریخ بر اساس حروف الفبایی «الف» تا «چ» و جستجو و یافتن مطالب تکمیلی از سایر منابع یاد شده، در داخل متن اصلی تحقیق، یک پراکنش باز شده و ذکر نام کتاب و مجلد و صفحه هر مطلب از منابع مأخوذه گوناگون آمده است. به این ترتیب در پایان هر مطلب داخل هر پراکنش، منبع مورد استفاده ارجاع داده شده است. در بخش یادداشت ها صرفاً مطالب و توضیحات تکراری و نه اضافی، مربوط به هر شخصیت با ذکر کتابنامه مأخذ مورد نظر، ارجاع داده شده است. بنابراین هیچ مطلبی درباره اشخاص در منابع متعدد مورد استفاده این اثر، ناگفته نمانده و نادیده گرفته نشده و در متن اصلی آورده شده است. توضیحات تکمیلی در خود متن آمده است.

با توجه به معرفی کامل منابع در ابتدای این تحقیق، در متن اصلی صرفاً به نام کتاب و مجلد صفحه اشاره شده است. شیوه ارجاعات هر بخش نیز بر مبنای عنوان کتاب هاست و نه بر اساس نام مؤلفان آنها، زیرا به کار بردن نام کتاب ها مصطلح تر و به گوش آشنا تر است و ما کتابهای دوره صفوی را بیشتر با نام عناوین آنها می‌شناسیم تا نام نویسندگان و مؤلفان آنها. با این همه در پایان رساله و در بخش کتابنامه، آدرس کامل منابع و کتابها با قید اسامی مؤلف، عنوان کتاب و مصحح آن، محل نشر، ناشر و سال نشر قید شده است.

نگارنده در این اثر سعی کرده است تمامی القاب و تفصیلات تشریفاتی از جانب مؤلف کتاب احسن التواریخ که خارج از موضوع اصلی بوده، را ساده و خلاصه کرده نام اصلی شخص مورد نظر که مراد از آن القاب است را بیاورد.

اثر حاضر از دو بخش تشکیل شده که مبنای تشکیل هر بخش حروف الفباست. و در ذیل هر حرف از حروف الفبا مداخلی که حرف اولشان با آن حرف شروع شده آمده است، و بر این مبنا حالت دایره المعارفی به خود گرفته که در آن ترتیب الفبایی مداخل نیز رعایت شده است. در پایان یادآور می‌شود رساله حاضر به دلیل حجم گسترده و زیاد اسامی و هم به دلیل لزوم صرف وقت فراوان در این زمینه از پژوهش‌ها، خالی از نقص نبوده لذا از اساتید محترم تقاضا دارد آن را به حساب ضعف و بی‌تجربگی نگارنده بگذارند و اگر چنانچه محاسنی نیز در آن یافت شد، ناشی از راهنمایی‌های کامل و جامع استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری بدانند. از ایشان کمال تشکر و قدردانی می‌شود. همچنین راهنمایی‌های استاد محترم جناب آقای دکتر طهماسبی به عنوان مشاور تحقیق راهگشای انجام این کار بوده است و از ایشان کمال تشکر و قدردانی می‌شود.

نگارنده اذعان دارد هرچند این پژوهش حاضر دارای نقایصی در بخش‌های مختلف است، امید است راهگشای سودمندی برای محققان آینده باشد.

کلیات تحقیق

ادبیات تحقیق

تعریف مسأله

در تشکیل و اداره سلسله صفویه قبایل متعدد با افراد و رجال زیادی که برای حفظ قدرت و موقعیت خود دائم در تلاش بودند، حضور داشتند. کند و کاو درباره این رجل و آشنایی با زندگی آنها از بهترین راه‌ها برای شناخت سلسله صفویه و نادیده نگرفتن نقش آنها در آن می‌باشد. کشف تأثیر و نقش رجال تاریخی در دوره صفویه از خلال مطالعه زندگی نامه آنها که در منابع موجود می‌باشد، و از طریق شناسایی آنها در کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو بر اساس حروف الفبایی از الف تا چ، در این تحقیق در راستای این مسأله بوده است.

سؤال تحقیق

در این تحقیق سعی می‌شود به سؤال زیر پاسخ داده شود:
رجال صفوی یا غیر صفوی که در تاریخ صفویه نقش داشته‌اند (اعم از ذکور یا اناث) که در کتاب تاریخ احسن التواریخ حسن بیگ روملو از آنها نام برده شده است چه تعداد هستند؟

سابقه و ضرورت تحقیق

در سده‌های اولیه تاریخ اسلام توجه به رجال نویسی متعدد دیده می‌شود. همچنین از مهم‌ترین کتاب‌هایی که پژوهشگران و تاریخنگاران در دوره جدید در تاریخ رجل نوشته‌اند، می‌توان از رجال عهد ناصری از دوستعلی خان معیرالممالک، رجال آذربایجان در عصر مشروطیت از مهدی مجتهدی، شرح حال رجال ایران از مهدی بامداد، رجال وزارت امور خارجه در عصر ناصری و مظفری تألیف میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی و میرزا هاشم خان و کتاب‌های متعدد در رجال پهلوی نام برد.

با توجه به گستردگی پهنه رجال شناسی در تاریخ و ضرورت آشنایی با رجال تاریخی هر دوره برای شناخت کاملتر و تسهیل دسترسی محققان به این گونه مجموعه‌ها برای مطالعه بهتر تاریخ، ضرورت پرداختن به رجال شناسی از جمله تحقیق حاضر آشکار می‌شود.

پیش فرض

در این تحقیق 204 رجل شناسایی شده که در تاریخ صفوی نقش داشته‌اند و حرف اول نام آنها با حروف الفبایی الف تا چ شروع شده است. زندگی نامه آنها در منابع به صورت غیرمدون بوده و در این تحقیق به صورت مدون درآمده است.

هدفها

هدف‌هایی که در این تحقیق دنبال می‌شود:

- 1- شناسایی رجل صفوی در کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو.
- 2- شناسایی رجل غیرصفوی در کتاب احسن التواریخ که مستقیم یا غیرمستقیم در تاریخ صفویه نقش یا حضور داشته‌اند.
- 3- کشف زندگی‌نامه هر یک از رجال شناسایی شده که در منابع مورد استفاده این تحقیق موجود بوده است.
- 4- آشنایی با نقش و اهمیت رجل شناسایی شده در حوادث تاریخ صفویه و درک چگونگی حضور آنها در تاریخ این دوران از طریق مطالعه زندگی‌نامه آنها.

روش انجام تحقیق

شیوه‌هایی که در این تحقیق به کار گرفته شده شیوه توصیفی - تحلیلی - کتابخانه‌ای با روش فیش‌برداری همراه با تجزیه و تحلیل منابع اصلی دوران صفوی می‌باشد.

معرفی منابع

احسن التواریخ

کتاب احسن التواریخ که در این اثر مورد استفاده قرار گرفته است، آخرین جلد از اثر و تألیف عظیم دوازده جلدی است که حسن بیگ روملو درباره‌ی تاریخ ایران و عثمانی و هندو ماوراءالنهر نوشته است. جلد دوازدهم مشتمل است بر وقایع تاریخی که در فاصله سالهای 900 تا 985 هجری قمری برابر با 1494 تا 1577 میلادی روی داده است.

احسن التواریخ (جلد یازدهم) یکی از متون ارزنده عصر صفوی است، در زمینه تاریخ ایران و عثمانی بر اساس توالی سنین از سال 807 تا 900 هجری قمری / 1404-1495 م. که با سلطنت گورکانیان از سال 807 ه/ 1404 م. یعنی مرگ تیمور و جلوس معین‌الدین شاهرخ پسر او شروع می‌شود. دومین قسمت کتاب متضمن شرح وقایع و بیان حیات سیاسی ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو است. قسمت سوم مربوط به تاریخ سلاطین عثمانی است و متضمن شرح مجملی است درباره تاریخ آل قرامان و آل اسفندیار و دیگر امرای ترکمان که در مناطق مختلف شبه جزیره آناتولی حکومت‌های کم و بیش توانا و دیرینه‌ای داشتند.

وقایع تاریخی که در فاصله سالهای 900 تا 985 هجری قمری روی داده است مصادف است با سالهای آخر سلسله تیموریان (گورکانیان) و آق قویونلویان (بایندریان) و مقدمات آغاز دولت

صفوی و سلطنت پرحادثه‌ی شاه اسماعیل اول و پادشاهی طولانی پسرش شاه طهماسب (930-984 هـ/1524-1576م) و پادشاهی شاه اسماعیل دوم و سال اول سلطنت شاه محمد خدابنده پسران شاه طهماسب. در بیرون از مرزهای ایران نیز سالهای بین 900 تا 985 هجری قمری مصادف با قرن شانزدهم میلادی در کتاب احسن التواریخ از دو کشور هند و عثمانی یاد شده است.

چنان می‌نماید که حسن روملو تاریخی مفصل در دوازده جلد نوشته است که از آن تنها دو جلد اخیر یعنی مجلدات یازدهم و دوازدهم وجود دارد و از سایر مجلدات آن تا کنون اثری دیده نشده است. جلد یازدهم خلاصه‌ای است از چند تألیف بسیار مهم مانند مطلع سعدین عبدالرزاق سمرقندی و تاریخ دیار بکریه قاضی ابوبکر طهرانی و حبیب السیر غیاث‌الدین خواند میر و تاریخ هشت بهشت در شرح حال سلاطین عثمانی تألیف حکیم الدین ادریس بن حسام الدین محمد علی بدلیسی. اگر جلد یازدهم مطالب مأخوذ از کتب دیگر است، مطالب جلد دوازدهم یا مشهودات نویسنده است یا مسموعات او از افراد موثق. می‌توان به اطمینان باور نمود که چسپن روملو از سال 948 هـ/1541 م تا سال 985 هـ/1577 م یعنی مدتی نزدیک به چهل سال، شاهد وقایع دربار صفوی بوده و آنچه نوشته مطالبی است که یا به چشم خویش دیده یا بی واسطه و مستقیماً از بزرگان دربار شاه طهماسب و پسرانش شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده شنیده است. از زندگی حسن روملو هیچ گونه اطلاع دقیق و جامعی در دست نیست مگر آنچه خود در کمال اختصار و ایجاز و به صورت پراکنده بدان اشاره کرده است. او خود را حسن روملو و گاهی حسن نبیره‌ی امیر سلطان روملو معرفی می‌کند. امیر سلطان از سرداران مشهور قزلباش است در دوره شاه اسماعیل صوفی و پسرش شاه طهماسب طایفه روملو از هواخواهان دیرین صفویه و از جمله طوایف ترک زبانی هستند که شاه اسماعیل را در خروج بر ضد ترکمانان آق قویونلو یاری کرده و با ایمانی تمام در رکاب وی شمشیر زده‌اند. حسن روملو در ذیل وقایع متنوعه‌ی سال 937 هـ. با این عبارت: «در این سال راقم حروف حسن روملو در بلده قم متولد شد.» به محل و تاریخ تولد خود اشاره می‌کند. در خلال کتاب، روملو اشارات مختصری نیز به زندگانی پر ماجرای خود کرده است، از جمله آنکه حاشیه شمسیه را نزد مولانا مالک قزوینی خوانده و در سال 946 ق. امیر سلطان روملو که والی قزوین و ساوخ بلاغ بود در تبریز درگذشت و حسن روملو نبیره‌ی او به قورچیگری منصوب شد. همچنین او اشاره می‌کند که از سال 948 ق. زمان حرکت شاه طهماسب به دزفول تا سال 980 ق. در همه سفرهای شاه همراه او بوده و اکثر وقایع را به چشم دیده است.

حسن روملو، مورخ قورچی، نه تنها شاهد جنگ‌ها وقایع بوده، بلکه خود در محاربات مکرر دوران شاه طهماسب با شورشیان داخلی از جمله گرجی‌ها و کردها شرکت داشته است. او نزد مولانا ابوالحسن ولد مولانا احمد باوردی مطالعه شرح تجرید کرده است. این آنچه که وی درباره خویش در کتاب احسن التواریخ به صراحت آورده است، بود.

برای شناخت او از خلال سطور کتاب می‌توان مطالبی به دست آورد از جمله آنکه حسن روملو کتاب خود را به شاه اسماعیل دوم هدیه کرده است. خواه این ارادت قدیم بوده خواه به علت آن که کتاب در زمان سلطنت اسماعیل دوم به پایان رسیده و مولف بالاجبار آن تألیف را به او تقدیم کرده باشد، حسن روملو از طرفداران اسماعیل میرزا پسر شاه طهماسب بوده است. ظاهراً او در جزو قورچیان از کسانی بوده که حیدر میرزا را در حرم خانه محسوس نگهداشته و به نام اسماعیل میرزا شمشیر کشیده است. بعد از مرگ شاه اسماعیل و حرکت شاه محمد خدابنده از شیراز به قزوین، حسن روملو وقتی موکب شاه به دارالخلافه نزدیک شد، به ملازمت او رفته رعایت تمام یافت. این آخرین اشاره صریح روملو به زندگی خود است. دیگر از زندگانی روملو، هیچ گونه خبری در دست نیست و کسی از مورخین و مؤلفین نیز به زندگانی او اشاره نکرده است.

ظاهراً تحریر اول کتاب در سال 980 ق. پایان پذیرفته است. زیرا روملو صریحاً بدین تاریخ اشاره می‌کند. ولی پس از این تاریخ، وی وقایع سالهای بعد را تا سال 985 ق. آورده است و یک بار هم بدین تاریخ اخیر تصریح کرده است. با این همه در ضمن بیان حوادث این سال ناگهان کتاب پایان یافته است. شاید روملو بعد از درگذشت شاه اسماعیل دوم دچار عارضه‌ای شده و درگذشته یا آن که به علت حمایت از شاه اسماعیل دوم گرفتار حبس و بند مخالفین شده و احياناً به دست آنان از میان رفته است. از سال 985 ق. به بعد خبری از حسن روملو در دست نیست و در این هنگام سن او بیش از چهل و هشت سال نبوده است.

کتاب احسن التواریخ حسن بیگ روملو در سه جلد به تصحیح آقای دکتر عبدالحسین نوایی چاپ 1384، انتشارات اساطیر مورد استفاده و ارجاع در این اثر بوده است. جلد دوم و سوم آن بیشترین مورد استفاده را داشته زیرا از رجال صفوی در جلد اول، که از سال 807 ق. تا 863 ق. را در بر دارد، بندرت یاد شده است. دکتر عبدالحسین نوایی در صفحه 29 مقدمه خود بر این کتاب، نوشته‌اند که آنچه باعث شد این کتاب مورد توجه قرار گیرد یکی «انشای نسبتاً روان حسن بیگ است که هر چند در هنگام توصیف‌ها و مقام توجیهاات تا حدی مطول و ملال آور است و مکرر؛ ولی در ذکر مطالب بسیار روشن و صریح و شفاف است. بدین معنی

که در وقت تشریح و ذکر مسایل تاریخی، نثر حسن بیگ نسبتاً ساده و صادق است ولی در بیان سختی جنگ‌ها و استواری قلعه‌ها و کشش و کوشش سپاهیان سخنانش تکراری و معضل و مطول و خسته کننده است. از مشخصات کتاب احسن التواریخ آن است که مؤلف وقایع و حوادث مهم را ذیل سال وقوع آنها در یک بخش ذکر می‌کند و در انتهای بخش از متوفیات و همچنین وقایع متنوعه اتفاق افتاده در آن سال می‌نویسد. (برگرفته از مقدمه کتاب؛ احسن التواریخ، روملو، حسن بیگ، تصحیح عبدالحسین نوایی، انتشارات اساطیر، 1384، ج 1: ص 49، 52، 54-58، 60-62، 64، 67، 77، 85، 96-98)

تاریخ عالم آرای عباسی

اثر معروف اسکندر بیگ ترکمان که در احوال و اعمال پادشاهان صفوی از آغاز حکومت این سلسله تا مرگ شاه عباس و ذکر حوادث مهم آن عهد به نام تاریخ عالم آرای عباسی تألیف شده است. تاریخ عالم آرای عباسی در سال 1025 ق. تألیف شد. مؤلف در این سال به مناسب پایان سی امین سال پادشاهی شاه عباس تألیف کتاب را شروع می‌کند.

او کتاب خود را به سه جلد تقسیم کرد، جلد اول مشتمل بر حوادث و وقایع و وصف اوضاع تاریخی پیش از شاه عباس، که در این تحقیق بیشتر مورد ارجاع قرار گرفته است زیرا کتاب احسن التواریخ تا به تخت نشستن سلطان محمد خدابنده را شامل می‌شود و از رجالی که در این اثر انتخاب شده‌اند، اغلب در جلد اول عالم آرای عباسی نام برده شده‌اند. هر چند در ادامه سرگذشت برخی از این رجال، زمان شاه عباس نیز مورد مطالعه بوده است. به عنوان مثال می‌توان از خان احمد والی گیلان نام برد که تا زمان شاه عباس زندگی نامه او ادامه می‌یابد. جلد دوم متضمن حوادث سی سال نخستین پادشاهی شاه عباس است. جلد سوم هم وقایع سالهای پس از 1025 ق. است که با مرگ شاه عباس در سال 1037 ق. پایان می‌گیرد. او یک ذیل بر تاریخ عالم آرا در حوادث ایام سلطنت شاه صفی می‌نویسد که به خاطر فوت در سال 1043 ق. ناتمام باقی می‌ماند.

از مآخذ کتاب عالم آرای عباسی که گاهی نویسنده آن به آنها اشاره و استناد می‌کند؛ احسن التواریخ، تاریخ اکبری، تاریخ جهان آرا، تاریخ حبیب السیر، تاریخ طبرستان، تذکره میرتقی کاشی، روضه الصفا، صفوه الصفا، فتوحات یمینی، لب التواریخ، مطلع نهرین، نفحات الانس و نگارستان، صورالاقالیم، نزهه القلوب، مسالک و ممالک، عجایب المخلوقات، فرج بعد الشده، اخلاق ناصری، حیوه الحیوان است. فایده مهمی که از این کتاب حاصل می‌شود اطلاعات زیاد

و مفید در چگونگی تشکیلات اداری و سپاهی و مسائل مالی و شرعی آن عهد است. از فواید دیگر آن می‌توان از ترجمه احوال دانشمندان و علماء و سران سپاه و رجال حکومت و نقاشان و خوشنویسان و شاعران و مطربان عهد صفوی نام برد.

اسکندریبگ مشهور به منشی مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی از ترکمانان بود. او در سال 968 ق. متولد شد. در ابتدای جوانی در تحصیل علم سیاق می‌کوشید و سپس به فراگرفتن فن انشا و نگارش مکاتبات سیاسی مشغول شد. بعد از آنکه در سلک منشیان شاهی درآمد در سال 995 ق. که بیست و شش ساله بود به خدمت سپاهیگری در عراق منصوب شد. مجدداً در سال 1001 ق. در سلک منشیان عظام قرار می‌گیرد و افتخار ملازمت دائم و سمت منشی خاصی شاه عباس کبیر را پیدا می‌کند. او در سن 75 سالگی در سال 1043 ق. درگذشت.

مؤلف خود شاهد و ناظر و شاید گاهی هم دخیل در بسیاری از وقایع و حوادث آن دوران بوده است. در نقل اخبار و شرح مربوط به آن سوانح اصل صحت و دقت را تا آن حد که مضر به حیثیت و مخالف نظر و طبع شاه نبود رعایت می‌کند. چنانچه خود در کتاب اشاره می‌کند (ص 379) از لفاظی و بکاربردن صنایع ادبی اجتناب کرده کتاب را به نثری ساده و روان و کم غلط نوشته است. (برگرفته شده از مقدمه؛ ترکمان، اسکندریبگ، تاریخ عالم آرای عباسی، زیر نظر ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر چاپ سوم، 1382، ص 19-15، 21-23)

خلاصه التواریخ

دومین کتاب مهمی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است؛ خلاصه التواریخ اثر قاضی احمد قمی مورخ قرن دهم هجری است. اکثر رجال کتاب احسن التواریخ که در این تحقیق به آنها پرداخته شده است، در این کتاب آمده است. حتی در بیشتر موارد زندگی نامه‌های آنها در خلاصه التواریخ مفصل‌تر و کامل‌تر از احسن التواریخ ذکر شده است.

خلاصه التواریخ کتابی است در تاریخ صفویان از روزگار شیخ صفی الدین اردبیلی (نیمه اول قرن هشتم) تا اوایل قرن یازدهم نخستین سالهای سلطنت شاه عباس اول، این کتاب در واقع مجلد پنجم از اثر بزرگی است در تاریخ عمومی و ایران که مؤلف آن را به تاریخ صفویه اختصاص داده است. مؤلف پس از اتمام مجلدات چهارگانه که دوازده سال به طول انجامیده ظاهراً در سال 984 ق. به تشویق شاه اسماعیل دوم تصمیم گرفته است به سبک کتاب مطلع السعدین کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، کتابی در تاریخ صفویه از شاه اسماعیل اول تا شاه

اسماعیل دوم تألیف کند. تألیف کتاب را در سال 999 ق. به اتمام رساند و آن را به شاه عباس هدیه کرد.

موضوع خلاصه التواریخ فاصله بین سالهای قرن هشتم تا آغاز قرن یازدهم هجری را در بر می‌گیرد و وقایع و تحولات دوران زندگی مشایخ و پادشاهان صفوی را از شیخ صفی الدین اردبیلی تا شاه عباس شامل می‌گردد. بخش نخستین کتاب او که تاریخ پیشوایان صفویه است به اختصار آمده و از تشکیل حکومت صفوی به بعد وقایع با جزئیات و تفصیل بیشتری آمده است. عنوان‌گذاری و تقسیم مطالب کتاب از اول تا پایان سلطنت شاه اسماعیل اول بر اساس نام مشایخ سلسله و یا اتفاقات مهم قرار گرفته و از دوران شاه طهماسب به بعد بر اساس سالهای پادشاهی است هر سال با فصل بهار و عید نوروز آغاز می‌شود و معمولاً نام ترکی سالها نیز آمده است. بین دو نوروز یک رشته رویدادهای مهم به صورت فصلهای فرعی وجود دارد و اتفاقات با اهمیت، با ذکر روز و ماه و سال همراه است.

قاضی احمد بی آنکه تحلیلی از ماهیت قضایا بدست دهد، شرح جنگهای خارجی صفویه را به تفصیل بیان کرده است؛ اما او نه تنها به عنوان یک واقعه نگار بلکه نظر به اعتقادات مذهبی و اطلاعاتش در زمینه ادبی و هنری، مباحث گوناگونی را در کتاب تاریخ خود آورده است. البته تنظیم این مطالب با روش معینی دنبال نشده بلکه نویسنده هر چه به خاطرش آمده و آنچه را که دیده یادداشت کرده است در چنین شیوه تاریخ نویسی آن قسمت از وقایع که در زمان خود مؤلف اتفاق افتاده از اهمیت بیشتری برخوردار است. قاضی احمد به خاطر شیوه زندگیش با دید علمی و هنری و انتقادی به قضایا می‌نگرد. در این کتاب نام و شرح حال مختصر علمای شیعه همراه با آثار و تألیفات آنان دیده می‌شود و کمتر اثر تاریخی از دوران صفویه دارای چنین خصوصیتی است. در بسیاری از بخشهای کتاب درباره علما و هنرمندان گزارش مفصلی دارد. این گزارشها معمولاً به مناسبت مرگ یک شخصیت می‌آید. نویسنده تعداد زیادی نامه و منشور به فارسی و ترکی و عربی از پادشاهان و شخصیتهای علمی و ادبی آورده که اغلب آنها دارای اعتبار و سندیت تاریخی هستند و برخی دیگر نیز جز لفاظی و عبارت پردازیهای منشیانه ارزش دیگری ندارد. با اینکه قاضی احمد، همچون بسیاری از وقایع نگاران تابع حاکم وقت بوده است ولی سخن صریح و انتقادی او در برابر تبه کاریها و جنایات حکومت و عمال آن گهگاه در خلال وقایع نگاری او به چشم می‌خورد.

با توجه به متن خلاصه التواریخ مأخذی که مؤلف برای تدوین این اثر از آنها استفاده کرده عبارتند از: کتب تاریخی و اسناد و نوشته‌های رسمی و دولتی و منابع شفاهی. منابعی که او در

تألیف خلاصه التواریخ از آنها استفاده کرده به اختصار عبارتند از: صفوه الصفای ابن بزاز، فتوحات شاهی، تاریخ حبیب السیر، تاریخ جهان آرا، لب التواریخ، تکمله الأخبار، تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب امیر خواند، احسن التواریخ جواهر الأخبار، خلاصه التواریخ در تاریخهای دیگر صفویه اثر گذاشته و این اثر را در کتابهای عالم آرای عباسی و روضه الصفویه و نقاوه الآثار و به طور غیر مستقیم در خلد برین می توان یافت.

قاضی احمد مؤلف کتاب خلاصه التواریخ فرزند میر منشی (شرف الدین حسین حسینی از منشیان دستگاه دولت شاه طهماسب) روز پنجشنبه هفدهم ربیع الاول سال 953 ق. در شهر قم به دنیا آمد. در سن یازده سالگی به همراه پدرش به مشهد مقدس رفته و مدت بیست سال آنجا بود و سالهای کودکی و جوانی وی تحت تأثیر تربیت پدری چون میر منشی و حمایت ابراهیم میرزا برادرزاده شاه طهماسب و حاکم مشهد سپری شد و در خدمت علما و نویسندگان و هنرمندان مشهور آن دیار به انواع کمالات و هنرها آراسته گردید. در زمان شاه محمد خدابنده، قاضی احمد وزارت شاه غازی مستوفی الممالک را داشت و سپس به وزارت اردوغدی خلیفه و ممیزی بلوکات ورامین ری منصوب گردید و در سال 988 «استیفای دفتر شرعیات با وزارت دیوان الصداره» به او واگذار شد. در سال 993 ق. در طغیان امرای ترکمان و تکلو قاضی احمد در پای علم حمزه میرزا ایستاده بود. در سال 994 ق. به وزارت شهر قم منصوب شد. قاضی احمد در دستگاه شاه عباس نیز مورد توجه بوده است. او در سال 999 ق. خلاصه التواریخ را به نام شاه عباس به پایان برده در 1004 ق. در اردوی نظامی بوده و در سال 1005 ق. منصب کلانتری داشته است. در 1007 ق. در قزوین شغلی دیوانی داشته و به سعایت میرصدرالدین محمد فرزند میرزا شرف جهان قزوینی از کار برکنار شده و به قم رفته است. آخرین تاریخی که از قاضی احمد در دست است مربوط به محرم سال 1015 ق. می شود که در قزوین با مولانا محمد امین از خوشنویسان معروف ملاقات کرده است و از زندگانی او اطلاع دیگری در دست نیست. (برگرفته از مقدمه؛ خلاصه التواریخ، حسینی القمی، قاضی احمد بن شرف الدین الحسین، تصحیح احسان اشراقی، دانشگاه تهران، 1383، ج 1: ص 13-9، 17-22، 24).

خلد برین

یکی از کتب مهم که در عصر صفوی نگاشته شده کتاب خلد برین تألیف محمد یوسف واله اصفهانی است. این کتاب تاریخ عمومی قطوری است در هشت روضه و یک خاتمه که در

این اثر از روضه هشتم استفاده شده است. روضه هشتم که بیشترین بخش کتاب را شامل می‌شود و پادشاهی صفویان است، خود در برگیرنده هفت «حدیقه» است که حدیقه ششم و هفتم مورد استفاده این اثر قرار نگرفته است. حدیقه اول در سرگذشت شاه اسماعیل اول صفوی (905 تا 930 ه.ق) و شرح احوال مشاهیر سادات عظام و فحول علمای کرام و شعراء و ارباب کمال است. حدیقه دوم در سرگذشت شاه طهماسب (930 تا 984 ه.ق) و شرح احوال امرای عظام و خوانین کرام و سادات عالی درجات و علمای اعلام و سایر هنرمندان آن عصر و حدیقه سوم در سرگذشت شاهزاده مظفر و شاه اسماعیل دوم و شاهزادگان دیگر و حدیقه چهارم در سرگذشت سلطان محمد (985 ه.ق) و حدیقه پنجم در سرگذشت شاه عباس اول (966 تا 1038 ه.ق) است.

مؤلف این کتاب میرزا محمد یوسف واله اصفهانی برادرزاده میرزا محمد طاهر وحید قزوینی و پسر میرزا حسین خان قزوینی است. وی نیز مانند برادرش وحید قزوینی برای احراز مقامهای دیوانی تربیت شده بود و به کارهای دولتی اشتغال داشت. او در آغاز مجلس نویس بود. در پایان عهد شاه عباس دوم و چند سالی از دوران شاه سلیمان وزیر توپخانه شد. شعر می‌گفت و واله تخلص می‌کرد. در سال 1058 ق. در رکاب شاه عباس دوم در فتح قندهار بود و در آن هنگام بیش از هفتاد سال داشت. بنابراین تاریخ ولادت وی در سال 988 ق. بوده است. کتاب خلد برین از عالم آرای عباسی و فتوحات امینی و صفوه الصفا و نفحات الانس و حبیب السیر و احسن التواریخ، و به طور غیر مستقیم از خلاصه التواریخ تأثیر پذیرفته است. تاریخ تألیف خلد برین سال 1078 ق. است. مهارت و شهرت قزوینی در نثر بود و سبب آن تألیف کتاب پرارزشش خلد برین است که آن را با نثری پخته و منشیانه و بسیار پاکیزه تألیف نمود. (برگرفته از مقدمه؛ واله اصفهانی، محمد یوسف، خلد برین، ایران در روزگار صفویان، کوشش میرهاشم محدث، تهران، بنیاد موقوفات محمد افشار، 1372).

فتوحات شاهی

صدرالدین ابراهیم امینی، فرزند میرک جلال الدین قاسم بن میرک محمد امین بن مولانا صدرالدین ابراهیم در سال 882 ه.ق متولد شده است. در اوایل جوانی مدتی در ملازمت شاهزاده ابو منصور سلطان مظفرحسین میرزا بود و در سال 910 ه.ق در اثر قابلیت‌های بسیاری که از خود نشان داد، منصب صدارت خاصه همایون را از آن خود کرد و تا آخرین لحظات

حیات سلطان حسین میرزا این مقام را بر عهده داشت. وی در زمان سلطان حسین میرزا نیز به همین مقام بود تا اینکه، با تسلط شیبک خان اوزبک بر خراسان، چندی گرفتار و مورد مؤاخذه مولانا عبدالرحیم صدر قرار گرفت و مدتی نیز عزلت نشین گشت. در سال 916 هـ.ق که شاه اسماعیل خراسان را تصرف کرد، امینی باز موقعیت خود را به دست آورد. او پس از پیوستن به دربار شاه اسماعیل مورد عنایت قرار گرفت و در سال 927 هـ.ق، در 45 سالگی، بنا به دستور شاه اسماعیل مأموریت یافت تا تاریخ وقایع دوره صفوی خاصه عصر شاه اسماعیل را به نگارش درآورد او کتاب خود را فتوحات شاهی نام نهاد. امینی پس از مرگ شاه اسماعیل همچنان در هرات باقی ماند و مدتی نیز از طرف شاه طهماسب و به استصواب خواجه امیربیگ، وزیر مملکت خراسان، تعلیم شاهزاده بهرام میرزا را بر عهده گرفت. در همین سالها بود که خبر حرکت بیرم اغلان اوزبک برای جنگ با خلیفه سلطان به هرات رسید. امینی خلیفه سلطان را به جنگ ترغیب نمود و در جنگی که درگرفت خلیفه سلطان، ابراهیم امینی و بسیاری از لشکریان از ترک و تاجیک به هلاکت رسیدند. جسد امینی را در محله گازرگاه از محال هرات دفن کردند. او در زمان مرگ 59 سال داشته است.

امینی فردی فاضل و ادب دوست بود و به علوم عصر خود تسلط داشت. اکثر اشعاری که در کتاب فتوحات شاهی آمده از سروده‌های اوست. فتوحات شاهی از نوع تاریخ‌های عمومی است که از بدو خلقت بشر شروع شده و تا سال 920 هـ.ق را در بر می‌گیرد. امینی کتاب خود را به دو دفتر تقسیم می‌کند. دفتر اول از آفرینش آدم و نیاکان پیامبر تا زمان شاه اسماعیل را در بر می‌گیرد و دفتر سوم شامل رویدادهای دوره‌ی شاه اسماعیل تا حوادث تاریخی سال 920 هـ.ق است. وی در همین سال فتوحات شاهی را به صورت ناتمام باقی گذاشته است. فتوحات شاهی یکی از منابع مهم عصر صفوی است که از نظر نقل حوادث دوران قبل از تشکیل سلسله صفویه خاصه مبارزات این خاندان در جهت کسب قدرت تا اوایل سلطنت شاه اسماعیل اول در خور توجه است. مؤلف در نگارش کتاب خود از آثاری چون دیوان منسوب به حضرت علی، تاریخ طبری، کشف الغمه، کشاف، صحیح مسلم، صحیح بخاری، روضه الطالب، روضه الاحباب، درج الدرر، شرح مختصر ابن حاجب، نفایس الفنون، تاریخ گزیده مونس الحزین، نوادر الحکمه، سلسله الذهب، شواهد النبوه، روضه الشهداء، صفوه الصفا، ظفرنامه، حبیب السیر و غیره بهره برده است. علاوه بر این، از منابع شفاهی و منقول نیز استفاده کرده است. او از نظر سبک نگارش از کتاب ظفرنامه تیموری، تألیف شرف الدین علی یزدی سرمشق گرفته است. فتوحات شاهی از نظر شیوه نگارش اگر چه نثر مؤلف پخته، اما

متکلف و لغز گونه است و بیش از آن که به ارائه مطالب تاریخی و اجتماعی توجه کند به زیور سجع، طباق، مراعات النظیر، تضمین آیات، احادیث، تمثیل و اشعار توجه کرده است و درک مطلب را در برخی موارد دشوار نموده است. گاه مطالعه کتاب را برای خواننده عادی کسل کننده می‌سازد و اصل مطلب که درج وقایع تاریخی است فدای جمله پردازی‌های متکلفانه شده است. مؤلفین کتابهایی چون حبیب السیر، جهانگشای خاقان، جهان آرا، خلاصه التواریخ، خلد برین، عالم آرای عباسی، نسب نامه صفویه، تاریخ سلطانی به طور مستقیم و غیر مستقیم از این منبع مهم تاریخی بهره گرفته‌اند. در این اثر نیز بیشترین توجه معطوف به مسائل سیاسی و نظامی خاندان صفوی است. (برگرفته از مقدمه؛ امینی، صدرالدین سلطان ابراهیم، فتوحات شاهی، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1383، ص 19-25، 26)

تکمله الأخبار

خواجه زین العابدین علی معروف به عبدی بیگ متخلص به نویدی از مردم شیراز بود. عبدی بیگ طبعی روان و توانا داشته است. مجموع اشعار تغزلی او در ده هزار بیت، جمعاً در سه دیوان مرتب شده بود که فعلاً در دست نیست. اما مثنوی‌های او فراوان است. وی بنابر گفته سام میرزا خمسه نظامی را جواب گفته ولی نه یک بار بلکه سه بار. منظومه‌های دیگری نیز داشته است. شاعر خود، به نظم این آثار تصریحات روشن و فراوان دارد. ولی این منظومه‌ها هنوز به دست نیامده بسیاری از آثار وی در حقیقت تکمله‌ای است بر تکمله الأخبار. به این معنی که وی بسیاری از وقایع تاریخی را دست مایه سرودن منظومه‌های خود قرار داده است. تکمله الأخبار عبدی بیگ شیرازی مانند حبیب السیر و جهان آرا و احسن التواریخ تاریخ عمومی بوده و در آن از هبوط آدم ذکر وقایع شده، مجلدات پیشین آن تنها تکرار نوشته دیگران است و تنها قسمت تاریخ صفویه آن اهمیت دارد. عبدی بیگ در نهم رجب 921 ق. به دنیا آمد و در سال 937 ق. در شانزده سالگی وارد خدمت دیوان شده و در دفترخانه همایون به کار پرداخت و عملاً «در سیاق ارباب حساب» درآمده است. او در سال 988 ق در اردبیل درگذشت. عبدی بیگ در خدمت حسین خان شاملو خدمات دولتی خود را شروع کرد و چون نتوانسته بود تبختر و تکبر او و همراهانش را بر تابد از دستگاه وی به «دفترخانه همایون» منتقل گردید. ظاهراً از آن تاریخ همه وقت در خدمت شاه طهماسب به سر می‌برد و گاهی در

سفرها هم در رکاب او بوده است. در کتاب تکمله الأخبار، عبدی بیگ از اشعار خود و ماده تاریخ‌هایی که به مناسبت وقایع گوناگون ساخته بسیار یاد می‌کند. در حوادث سال 973ق. از منصب استیفای مال خاصه شریفه عزل شد و به درویشی مقرر گشت. بعد از آن برای گوشه نشینی و عزلت به اردبیل رفت. عبدی بیگ از همین جا دیگر به ذکر مطلبی در کتاب تکمله الأخبار، در مورد خود پرداخته و تاریخ خود را نیز به حوادث سه چهار سال بعد خاتمه بخشیده و لب از گفتار فرو بسته است. نکته دیگر درباره شباهت عجیب مطالب تکمله الأخبار با جهان آرای قاضی احمد غفاری کاشی است. گویی این دو کتاب از روی دیگری نوشته شده یا هر دو کتاب از روی کتاب سومی، تنها با این تفاوت که در جهان آرای قاضی احمد دامنه وقایع تا 975ق. و در تکمله الأخبار تا سال 978ق. است. دکتر عبدالحسین نوایی معتقد است که شاعر شیرازی کتاب قاضی کاشی را به سرقت برده و آنچه می‌خواسته برداشته و قاضی کاشانی هم هرگز از این دستبرد خبر نیافته است.

در کتاب تکمله الأخبار دقت در ضبط جزئیات حوادث به چشم نمی‌خورد و با یک نظر به کتاب می‌توان تشخیص داد که مؤلف به مسائل ادبی بیشتر توجه دارد و در ضبط وقایع دقت کافی به خرج نمی‌دهد و از مسائل مهم به آسانی می‌گذرد. مطالب در تکمله الأخبار مختصر و شتابزده و احياناً مبهم است. با تمام این احوال طبع شاعرانه عبدی بیگ شور و حالی دیگر به کتاب بخشیده و نکاتی که او از مشهودات و مسموعات خود بر کتاب افزوده تاریخ او را لطف و حلاوتی خاص بخشیده است. کتاب در سال 967ق. نوشته شده و به نام پریخان خانم، دختر شاه طهماسب اول، در یک مقدمه و چهار باب است. مقدمه کتاب در معنای تاریخ است و ذکر آغاز آفرینش و باب اول در تاریخ جهان از هبوط آدم تا طوفان نوح و باب سوم از طوفان نوح تا ظهور محمد (ص) و باب چهارم از مرگ پیغمبر تا زمان خود او و این باب چهارم خود مشتمل است بر دو مقاله: مقاله نخستین از مرگ پیغمبر اکرم تا غیبت صغری و مقاله دومین در غیبت کبری و سرانجام «خاتمه در خصوصیات نواب شاهی» است. (برگرفته از مقدمه؛ شیرازی، عبدی بیگ، تکمله الأخبار، عبدالحسین نوایی، تهران، انتشارات نی، 1369، ص 10، 12، 15، 19، 21-23، 27، 30).

جواهر الأخبار